

MITOLOGIA
DELS PAÏSOS CATALANS

MITOLOGIA

DELS PAÏSOS CATALANS

Daniel Rangil

Il·lustracions

Laia Baldevey

 efadós®

MITOLOGIA DELS PAÏSOS CATALANS

Primera edició: novembre del 2022
Sisena impressió: octubre del 2023

© dels textos: Daniel Rangil

© de les il·lustracions: Laia Baldevey

© de l'edició: Editorial Efadós

EDITORIAL EFADÓS

Carrer d'Edison, 3 - Nau A
Polígon industrial les Torrenteres
08754 El Papiol (Baix Llobregat)
Telèfon 93 673 12 12
efados@efados.cat
www.efados.cat

Amb el suport:

Disseny: Editorial Efadós / Marta Solà

Coordinació editorial: Jaume Alcázar

Assessorament lingüístic: M. Neus Doncel

ISBN 978-84-19239-51-8

DL B-19686-2022

Imprès a Catalunya

Tota forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, salvant l'excepció prevista per la llei. Si necessiteu fotocopiar o escanejar algun fragment d'aquesta obra, dirigiu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics) - www.cedro.org

TAULA DE CONTINGUTS

Pròleg.....	6
Introducció.....	8
Otger Cataló i els Nou Barons de la Fama.....	10
El comte Arnau.....	18
Ànimes en pena.....	30
Sant Valentí.....	38
Els follets casolans.....	44
Els menairons i altres follets diminuts.....	50
El bocarroton.....	57
El simiot.....	62
El Pare Llop.....	68
L'os.....	78
Gegants, ogres i en Puigmal.....	86
El Gegant de la Neu.....	94
Nonell, el ieti català.....	97
El Carmançó.....	101
El dimoni.....	104
Dimoni Cucarell.....	112
Dracs i serpents.....	116
Geografia fantàstica.....	138
L'Home de la Mar.....	143
El peix Nicolau.....	150
La sirena.....	156
L'illa de les Dones.....	161
Les dones d'aigua.....	166
La Dama Blanca.....	176
La Molsosa.....	180
La Pesanta.....	190
La Moreneta.....	196
La bruixa.....	201
Relació d'informants.....	234
Bibliografia consultada.....	235

PRÒLEG

DE LA HISTÒRIA AL MITE (I VICEVERSA)

La història com a estudi del passat és una disciplina que neix a Europa a la fi de l'edat mitjana. Les societats antigues no tenien una història, probablement amb l'excepció del poble d'Israel, que l'emmagatzemava en un llibre. Les societats extraeuropees, fins i tot les grans civilitzacions, no van desplegar el sentit històric fins a la imposició del colonialisme.

S'objectarà que alguns autors grecs i romans, com Heròdot, Tucídides o Plutarc, van escriure històries. En realitat, van parlar del seu temps, és a dir, van fer periodisme o història recent. Quan els grecs i els romans volien explicar els orígens fundacionals recorrien a la mitologia. El mite és un relat poètic que pretén explicar d'on venim i on som d'una manera que no busca l'objectivitat ni la causalitat ni tan sols la lògica. El mite no té cronologia, no sabem si allò que explica va passar fa cent, mil o desenes de milers d'anys. Però disposa d'una enorme força de cohesió i de generació d'identitats. Per això Aristòtil, el gran savi grec, va dir que «la poesia és més filosòfica que la història i té un caràcter més elevat». La poesia, hi afegeix (i el mite), té un caràcter general «encara que atribueixi noms als seus personatges»; la història és «allò que és particular, o allò que s'ha esdevingut».

Certament, els mites també tenen història, i en alguns casos la coneixem bé. Seria el cas dels relats mitològics nascuts amb voluntat política i sorgits en els nuclis del poder. Entre altres, podem destacar el relat d'Otger Cataló i els Nou Barons de la Fama, amb què s'encapçala aquest llibre, o el de Guifré el Pilós i les quatre barres. Però també n'hi ha que parteixen d'esdeveniments històrics més o menys idealitzats o estrafets per la memòria i per la transmissió oral entre generacions. I aquí tindriem molt especialment tots els cicles conreats al voltant de la bruixeria, tradicionalment vinculats a la por i especialment a la formació de la canalla mitjançant el terror.

El conjunt de coneixements i relats que formen aquest magnífic recull de Daniel Rangil ens remet a la saviesa popular i a la cultura pagesa: dos conceptes en franca regressió (de fet, en perill d'extinció) a l'Europa del segle XXI. És ben cert que la pagesia avui, com tothom, aprèn i practica una cultura urbana, des de l'escola i els mitjans de comunicació fins a les noves formes de socialització virtual (tot un oxímoron, certament). Per això, els darrers vestigis del vell saber resten ja només a les mans de les generacions més granades.

Tot això ho sap molt bé Daniel Rangil. L'autor d'aquesta obra és un dels grans coneixedors de la nostra cultura popular i de moltes altres. I no s'ha limitat a estudiar els grans autors que les han analitzades. També ho ha experimentat intensament, en primer pla, sobretot durant els anys que va viure en una masia recuperada al bell mig del Montnegre. De les llargues converses d'aquell temps amb gent del bosc i de la muntanya, en part transcrites ja en altres obres de l'autor, destaquen la trentena d'informants que Rangil presenta a la fi de l'obra com a referents d'autoritat, al mateix nivell que els folkloristes, antropòlegs i historiadors que formen part de la bibliografia.

Llegir aquesta obra és una experiència i un goig. El lector hi trobarà relats i personatges més i menys coneguts, però també comentaris i reflexions d'interès sobre el seu origen i la seva evolució, i comparacions amb altres cicles populars. Al cap i a la fi, podrà acostar-se a un món que es clou des de la doble perspectiva de la història i el mite.

Agustí Alcoberro Pericay

INTRODUCCIÓ

Durant segles, i en aquesta part del món, entre la gent amb accés a la cultura escrita, d'allò que en diem «mitologia», només existia la clàssica, la dels grecs, amb les seves derivacions romanes. A mesura que es desxifraven els jeroglífics egipcis o l'escriptura cuneïforme dels sumeris, les mitologies de l'àmbit mediterrani se'ns van diversificar, i també ens va arribar la nòrdica o les de l'Orient Llunyà.

Per altra banda, a partir del segle XIX, una colla d'investigadors recolliren relats orals de tots els racons del món, amb un paper molt rellevant de l'antropòleg escocès James G. Frazer, que en l'obra *La branca daurada*, de dotze volums en la versió completa, aplegà els resultats de les seves recerques, amb nombroses cites a altres autors

Els catalans vam tenir, a partir de la Renaixença, un grup de folkloristes conscients de la vàlua de la cultura oral, que aplegaren llegendes i rondalles abans que el progrés les llencés al pou de l'oblit. Qui més s'hi va dedicar i més pàgines ens n'ha llegat va ser Joan Amades. Sense ell, com que es mantenien només en la tradició oral, una bona part dels personatges concrets de la nostra mitologia s'haurien perdut per sempre més.

Com la siberiana, la dels amerindis, la dels africans o la dels australians, la mitologia catalana és bàsicament de transmissió oral. Si els

literats ibers van escriure obres de contingut mitològic, serà difícil d'entendre-les; de moment, la majoria dels textos trobats són breus i sembla que de contingut comercial, els sabem llegir però no sabem què diuen.

A l'edat mitjana, els nostres escriptors no van esmerçar gaires pàgines en personatges mitològics, llevat de la mitja dotzena de bestiaris medievals, amb un catàleg de bèsties suposadament reals. El drac apareix al *Tirant lo Blanc* –en la part que els entesos atribueixen a Martí de Galba i no pas a Joanot Martorell–, en les llegendes de sant Jordi o en relats de Roig i Jalpí, i no gaire més.

En altres contrades, en canvi, els relats mitològics que la gent explicava foren recopilats per escriptors que van fer-ne versions pròpies. L'obra literària més antiga de la humanitat que conservem és l'*Epopèia de Guilgameix*, escrita fa més de 4.000 anys, i que recollia relats mitològics orals anteriors. A Grècia, Homer fa el mateix fa uns 2.800 anys amb la *Iliada* i l'*Odissea*, els àrabs, al segle IX, amb *Les mil i una nits*, i els germànics medievals amb l'herència celta. Amb la mitologia catalana això no va passar fins a finals del segle XIX, amb *L'Atlàntida* i *Canigó* de Jacint Verdaguer o *El comte Arnau* de Víctor Balaguer.

Quan d'un relat oral se'n fa una versió escrita, té l'avantatge que el text escrit es manté

inalterable amb el pas dels segles. És molt valuós que puguem endinsar-nos en la mitologia grega tal com la van escriure fa més de 2.000 anys, però és innegable que aquells escriptors s'hi van esplaïar de valent i allò que eren senzilles històries de la gent ho van convertir en narracions èpiques, grandiloqüents, glorioses...

Nosaltres tenim una mitologia, per una banda més desdibuixada per l'oblit i, per tant, més pobra en detalls, però per l'altra amb un regust més fidel als temps remots de quan va néixer; tenim unes històries no filtrades pel talent de l'escriptor, amb un estil més d'estar per casa. Els nostres personatges mitològics han sobreviscut camuflats dins de rondalles (Joan de l'Ós), llegendes (dones d'aigua), costums (el bocarroto) o creences (la Pesanta) i no pas en relats qualificats pròpiament com a mitològics.

Entre rondalla, llegenda i mite sovint hi ha unes fronteres difuses. El capítol que enceta el llibre, sobre la llegenda dels Nou Barons de la Fama, és una narració amb personatges reals que pretenia ser històrica i en què l'autor tenia la clara intenció de crear un nou mite fundacional de la nació catalana. En la del comte Arnau, el personatge prengué tanta potència que n'integrà d'altres de caràcter mitològic, com els dimonis o el Mal Caçador. En canvi, el d'en Puigmal és un relat clarament mitològic, per

més que en la parla quotidiana el qualifiquem de llegenda. I la bruixa és un cas molt especial, atès que barreja realitat i mite: foren dones de carn i ossos investides del poder dels dimonis, segons els inquisidors i una bona part del poble.

Aquest llibre, fruit d'una recerca començada el 1990, és com una ceba que ha anat fent capes durant trenta anys, en què he aplegat els éssers més significatius de la nostra mitologia, cercant els seus orígens remots i les connexions amb les mitologies d'arreu del món. Tot i que he volgut abraçar l'àmbit dels Països Catalans, sé que la part principatina hi té un pes més rellevant, perquè és on pesa més la tradició de recerca, la demografia i els orígens de l'autor.

He descrit els personatges a partir del que ens han transmès els nostres folkloristes, agafats de testimonis orals, i dels que he pogut aplegar jo mateix, i he fugit de la temptació d'aplicar-hi el filtre de l'escriptor per tal que arribessin al lector en la versió més fidel a allò que el poble creia.

Espero que gaudiu d'aquest viatge mundial per anar a parar a la mitologia catalana.

OTGER CATALÓ I ELS NOU BARONS DE LA FAMA

Fins al segle XIX, les llegendes del comte Arnau van perdurar per la transmissió oral, fortament influïda, això sí, per la cançó popular sobre el comte creada al segle XVI. Amb la Renaixença, Milà i Fontanals fa redescobrir el personatge a les nostres elits culturals i una bona colla d'escriptors el reinterpreten. En ells pren força l'Arnau que reencarna el Mal Caçador i també una llegenda èpica sobre l'origen de la nació catalana en la qual el nostre comte intervé, tot i no ser-ne el gran protagonista: les gestes d'Otger Cataló i els Nou Barons de la Fama.

Si totes les llegendes del comte Arnau tenen un origen inequívoc en la cultura oral, la dels Nou Barons sembla que també en parteix, però d'ençà de fa 600 anys, és clarament una narració literària amb pretensions de veracitat que té un gran impacte en les elits governants i cultes a partir del segle XV i s'escampa més enllà de les nostres fronteres.

Cervantes la fa esmentar al Quixot, en la conversa amb el pagès Pedro Alonso (capítol V), i serà reescrita per diversos escriptors i historiadors fins al segle XIX, amb la Renaixença. Un segle i mig més tard, el tema es va reprendre en versió cinematogràfica.

LA LLEGENDA D'OTGER CATALÓ I ELS NOU BARONS DE LA FAMA

L'any 732, el cavaller germànic d'alt llinatge Otger Gotlant, conegut com a «Otger Cataló» perquè aquest era el nom del seu castell d'Aquitània –regió que governava en nom del rei franc–, s'encaminà cap a Catalunya per combatre els moros amb un exèrcit de 25.000 homes.

L'acompanyaven, agrupats de tres en tres, els Nou Barons de la Fama: Montcada, Pinós i Mataplana, Cervera, Cervelló i Alemany, Anglesola, Ribelles i Erill, i molts altres cavallers i gentilhomes.

Entraren per la vall d'Aran i seguiren cap a la vall d'Àneu, on lliuraren grans batalles amb els sarraïns que hi vivien, prengueren el castell de València d'Àneu i estengueren els combats pel Pallars i la Ribagorça. Avançaren per la Cerdanya i el Capcir, i construïren esglésies i castells, on van quedar-se llurs famílies.

Els guerrers continuaren cap a Girona, però en arribar a Besalú, saberen que el rei moro de Girona s'acostava amb grans forces. Aleshores canviaren de camí i es dirigiren a Empúries, ciutat a la qual posaren setge. L'empresa es complicà perquè acudiren en ajut del rei moro d'Empúries els reis de Fraga, Tortosa, Roda, Tarragona, Barcelona i Girona. I per si no fos prou difícil, l'any 734 Otger Cataló morí de malaltia i designà com a successor Napifer de Montcada, que decidí l'aixecament del setge i la retirada, durant la qual encara tingué lloc una batalla capitanejada per Hug de Mataplana. Prosseguiren cap als llocs inexpugnables i els castells roquers on vivien les famílies dels combatents, en les terres de la Cerdanya i la vall del Segre fins a Ollana, on es feren forts durant anys, fins a l'arribada de Carlemany, a qui s'afegiren amb l'objectiu de reconquerir Catalunya.

LA LLEGENDA DE GUIFRÉ EL PILÓS

Així com de la llegenda d'Otger Cataló se'n desprèn una visió dels francs com a aliats dels catalans, en l'altra narració literària sobre l'origen de Catalunya, la de Guifré el Pilós –molt més antiga–, els francs no hi apareixen pas com a bons amics nostres. S'atribueix l'autoria a un monjo de Ripoll, probablement per encàrrec reial, que la redacta entre el 1162 i el 1184 en l'obra *Gesta Comitum Barchinonensium*, en què se'ns presenta Guifré el Pilós com a fundador de la dinastia reial catalana i pare de la nostra independència.

El suposat pare de Guifré el Pilós, Guifré de Rià –poble del Conflent–, és assassinat per nobles

francs a causa de lluites de poder. Salomó, comte franc, s'apropia il·legítimament del comtat de Barcelona, però el Pilós reacciona, el recupera i mata l'usurpador Salomó. Més tard, quan el rei franc no envia ajut al comte per aturar una ràtzia sarraïna, Guifré decideix no renovar-li el vassallatge, gest que es pot interpretar com una declaració unilateral d'independència, la que marca l'inici de l'estat medieval català.

LA CATALUNYA CONVULSA DEL SEGLE IX

En la llegenda de Guifré s'hi barregen realitat i ficció. Certament, el seu pare Sunifred d'Urgell –no pas Guifré de Rià– fou assassinat per ordres del franc Guillem de Septimània, i Salomó era un poderós comte pirinenc que no fou mort per Guifré, però sí que aquest el succeí en el govern dels comtats.

Miquel Coll i Alentorn, estudiós dels textos antics sobre els suposats orígens de Catalunya, remarca una notable tendència antifranca en aquest relat. No ens ha d'estranyar, tenint en compte que es va escriure en temps del rei Alfons el Cast, molt actiu en terres occitanes i amb interessos sovint enfrontats amb els dels francs.

La visió simplificada que ens ha arribat d'aquells temps de lluites entre moros i cristians –cada part un bloc uniforme i sense fissures– dista molt de la realitat, en la qual tant els uns com els altres pactaven aliances amb el bloc contrari quan els convenia. Als segles VIII i IX, la gent de Catalunya tant va lluitar contra els sarraïns com contra els francs, i algunes de les victòries llegendàries contra l'infidel del sud ho foren en realitat contra els cristians de més al nord.

L'envestida àrab dels primers anys és imparable al sud del Pirineu i passen dècades abans que no reïxin els primers intents indígenes de recuperar el poder, i ho fan aprofitant els enfrontaments entre els governants musulmans.

Al nord de la serralada, en canvi, el 732 els francs ja aturen els sarraïns i recuperen territori.

Cap a finals de la centúria traspassen el Pirineu, pacten a voltes amb els califes i a voltes amb els indígenes, i queda clara la voluntat de fer-se amos de tot el territori. Els catalans no els veuen com un exèrcit alliberador sinó com un nou exèrcit d'ocupació, més afins en la religió però més intolerants en el govern que els musulmans.

El 827 esclata un alçament armat liderat pels magnats gots Aissó i Guillemó. Aquest era fill de Berà, comte de Barcelona nomenat pels francs a qui després ells mateixos van destituir per ser massa complaent amb sarraïns i indígenes. L'ocupació dels llocs de poder pels francs, liderats per Bernat de Septimània, va provocar la rebel·lió a les comarques centrals de Catalunya, on s'uniren gent d'ascendència ibera, romana, goda i musulmana contra el nou invasor, però la insurrecció no anà més enllà d'uns quants mesos. Bernat de Septimània s'imposà per la força dels seus exèrcits.

En la llegenda d'Otger Cataló se'ns relaten els combats contra les tropes mores a les valls d'Aran i d'Àneu. Segons l'historiador J. M. Salrach:

En comarques com l'Alt Urgell, l'Alta Ribagorça i el Pallars Sobirà ni establiment de guarnicions sarraïnes no hi degué haver; per això arabistes com Codera han opinat que aquestes àrees tan pirinenques van restar al marge de la dominació islàmica. Tanmateix, és possible imaginar, segons Ābadal, que els cabdills indígenes de la vall del Pirineu pactessin la submissió a l'islam, cosa que implicaria el respecte dels nous dominadors a la situació local -autonomia política- a canvi del pagament d'un tribut.¹

Per als historiadors moderns, el poblament franc a la Catalunya pirinenca fou nul:

Mai els comtats pirinencs no foren «alliberats» pels carolingis [...] Mai un comte franc no regnà a l'Urgell o a la Cerdanya, com tampoc al Pallars o la Ribagorça.²

Ni visigots ni musulmans ni francs constituïren una població estable a la vall d'Àneu i entorns durant el segle VIII. Les batalles d'aquest indret del relat dels Nou Barons, si tingueren lloc, no foren probablement entre musulmans i francs, sinó entre francs i indígenes, tal com succeí anys més tard a Orreaga/Roncesvalls entre les tropes comanades per Carlemany i els bascos emboscats.

No era solament la gent del Pirineu sinó, en general, la de tota la Catalunya Vella la que no veia els francs de gaire bon ull, però van quedar encerclats entre les dues grans potències d'aquell temps i, segons les convencions, s'acostaven més als musulmans o als francs, exactament igual que mil anys abans ho havien fet els ibers amb els cartaginesos i els romans.

1. SALRACH, J. M. *Història dels Països Catalans. Dels orígens a 1714*. Barcelona: Edhasa, 1982.

2. BONNASSIE, Pierre. *Catalunya mil anys enrere*. Barcelona: Ed. 62, 1979.

L'ORIGEN DE LA LLEGENDA DELS NOU BARONS DE LA FAMA I EL COMPROMÍS DE CASP

Si estava consolidat de feia segles el relat sobre el naixement de la nació catalana, amb un text antifranc i Guifré el Pilós afermant la pròpia sobirania, com és que al segle xv triomfa un nou relat profranc i en què l'heroi no és el comte de Barcelona sinó els Nou Barons de la Fama?

Coll i Alentorn ho investigà a fons i arribà a la conclusió que la primera versió fou escrita el 1418 per Pere Tomic, cavaller vinculat a les baronies de Pinós i Mataplana. Tomic exalçà en les seves obres literàries la noblesa catalana en contraposició amb la monarquia absoluta vinguda de Castella.

Si es donava per bona la versió sobre l'origen de Catalunya del relat d'Otger Cataló, els mèrits se'ls repartien els Nou Barons, corresponents a nou llinatges nobles encara vigents quan escriu el text. Desapareix l'hostilitat vers els francesos, desapareix la preeminència del comte de Barcelona i situa tots els llinatges en una categoria similar. Per què? Què cerca l'autor amb aquest canvi de la història vigent i acceptada fins aleshores?

El 1410, amb la mort de Martí l'Humà, s'extingeix la nissaga de monarques catalans, que, d'ençà de Guifré el Pilós, havia perdurat durant més de 500 anys. Fou un cúmul de dissorts o de males arts. Els seus tres fills barons legítims moren abans que ell, i l'il·legítim no és acceptat com a successor. Quedava un net, Frederic, a qui Martí decideix nomenar successor en una cerimònia que s'havia de celebrar l'1 de juny, però el 29 de maig el rei emmalalteix sobtadament d'una manera inexplicable i mor el 31. En les darreres hores de vida, una delegació de prohoms de representativitat molt dubtosa i un notari conxorxat amb ells fan dir que sí, a un

pobre moribund, a una proposta tan indefinida com que el successor «pervinga a aquell que per justícia deurà prevenir».

Amb això en tenen prou per excloure el net Frederic i iniciar un procediment per dirimir a qui corresponia ocupar el tron. Comença un període de dos anys anomenat «interregne» amb una ferma tria d'una part de la noblesa aragonesa pel candidat Ferran d'Antequera, de la dinastia castellana dels Trastàmara, enfront de l'altre candidat més ben situat, Jaume II d'Urgell, lloctinent de Martí l'Humà i, d'entrada, amb un suport majoritari a Catalunya, València i Mallorca, i també a la banda d'Osca. Però Jaume és molt desencertat en les seves accions i, en canvi, tant Ferran com els seus partidaris aragonesos juguen magistralment les seves cartes, servint-se de suborns, assassinats, batalles, ocupacions intimidatòries de territori aragonès i imposicions a la resta de regnes de la Corona.

Després de mil vicissituds es reuneixen a la ciutat de Casp tres representants de cada regne, excepte el de Mallorca –partidaris de Jaume d'Urgell–, exclosos per imposició dels trastamaristes, que també imposaren alguns dels qui havien de ser representants dels altres dos regnes. Amb tota mena d'irregularitats procedimentals s'arriba finalment a les votacions i Ferran d'Antequera és triat com a nou rei de la Corona catalanoaragonesa el 24 de juny del 1412.

A continuació, els urgellistes són perseguits sense miraments. L'aragonès comte de Benavent, que va gosar dir públicament que Ferran no tenia cap dret al tron, va ser detingut immediatament, torturat i l'endemà executat. El mateix Jaume d'Urgell fou condemnat a presó perpètua el 1413, va aguantar tretze anys les dures condicions de presons castellanes i set més, fins a la mort, a la de Xàtiva.

Ferran no acceptava la tradició pactista de les Corts catalanes, acostumat al poder absolut dels monarques castellans. Comença col·locant